

Ο ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΣ ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΚΑΠΝΙΚΑΡΕΑΣ
ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ, ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ
ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στη μέση της οδού Ερμού στην Αθήνα σώζεται ο εντυπωσιακός μεσοβυζαντινός ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου, γνωστός ως *Καπνικαρέα*. Η εκκλησία κινδύνευσε να κατεδαφιστεί το 1834 με θέσπισμα του νεοσύστατου τότε Νεοελληνικού Κράτους για να εφαρμοστεί το ρυμοτομικό σχέδιο της νέας ελληνικής πρωτεύουσας του βαυαρού αρχιτέκτονα Leon von Klenze, το οποίο προέβλεπε ευθεία και ελεύθερη από εμπόδια την οδό Ερμού, ακριβώς στην ίδια ευθεία με την κεντρική είσοδο των ανακτόρων (σημερινή Βουλή των Ελλήνων). Ευτυχώς όμως, χάρη στη φωτισμένη αντίδραση του ελληνολάτρη βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου, πατέρα του νεαρού βασιλιά των Ελλήνων Όθωνα, η καταστροφή αποφεύχθηκε. Τον ίδιο κίνδυνο διέτρεξε το μνημείο και το 1863 και σώθηκε χάρη στην αντίδραση των ενοριτών. Οι παράλογες αυτές καταστροφικές αποφάσεις εντάσσονται στα πλαίσια του παρεξηγημένου κλασικισμού των τότε Νεοελλήνων, ο οποίος επικράτησε ολόκληρο το 19ο αιώνα και αναζητούσε τις ρίζες του αναγεννημένου Νεοελληνικού Κράτους στο απώτερο αρχαιοελληνικό παρελθόν αδιαφορώντας για το αμεσότερο και ζωντανό ακόμα βυζαντινό¹.

1. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων. Τουρκοκρατία. Περίοδος πρώτη 1458-1687*, Έν Αθήναις 1889, σ. 266κ.ε. Ο ίδιος, *Αί παλαιαί Ἀθήναι*, Έν Αθήναις 1929, σ. 241-244. Κ. Μπίρης, *Αί ἐκκλησίαι τῶν παλαιῶν Ἀθηνῶν*, Αθήναι 1940, σ. 18. Α. Ευγγρόπουλος, *Τά βυζαντινά καὶ τουρκικά μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν, Εὔρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 2(1929), σ. 69κ.ε. Γ. Σωτηρίου, *στην Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 4(1937-1938), ἐναντι τῆς σ. 168. Ἰ. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν*, Αθήναι 1993², σ. 244. Μ. Chatzidakis, *Das Byzantinische Athen*, Αθήνα χ.χρ., σ. 9-10. Τ. Φουρτούνη, Φ. Σταυρουλάκη, *Καπνικαρέα. Ἐνα μνημεῖο στο κέντρο τῆς αγοράς* (Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ, Διεύθυνση Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μνημείων), Αθήνα 2001. Στ. Β. Μαμαλούκος, *Οι χαμένες βυζαντινὲς ἐκκλησίαι, στο Βυζαντινὴ Αθήνα, «Ἑπτὰ ἡμέρες» τῆς εφημερίδας «Ἡ Καθημερινή»*, Κυριακὴ 24 Δεκεμβρίου 1995, σ. 11-12. Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσου, *Σωζόμενες βυζαντινὲς ἐκκλησίαι, στο ἴδιο*, σ. 14. Ν. Γκιολές, *Μνημεῖα που σώθηκαν, μνημεῖα που χάθηκαν, στο Οδὸς Ερμού, «Ἑπτὰ ἡμέρες» τῆς εφημερίδας «Ἡ Καθημερινή»*, Κυριακὴ 22 Σεπτεμβρίου 2002, σ. 10-11.

Η εκκλησία της *Καπνικαρέας* παραχωρήθηκε στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο με νόμο το 1931 κατόπιν ενεργειών του καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αμύλα Αλιβιζάτου. Ο ναός, μετά τις αναγκαίες επισκευές που έγιναν στη συνέχεια, λειτουργεί από το 1935 ως πανεπιστημιακός ναός². Ο ναός κατά την παράδοση έχει αποκληθεί και εκκλησία της *Βασιλοπούλας* θέλοντας να τον συνδέσουν με κάποια από τις δύο βυζαντινές αυτοκρατίειρες που κατάγονταν από την Αθήνα. Ήταν γνωστός επίσης το 19ο αιώνα και ως *Παναγία του Πρέντζα* από την ομώνυμη οικογένεια του οπλαρχηγού της Επανάστασης του 1821, με τον οποίο συνδέθηκε αφενός το εκ νέου κτίσιμο του προσαρτημένου παρεκκλησίου της Αγίας Βαρβάρας και αφετέρου πολύτιμη εικόνα της Παναγίας που αφιερώθηκε στο ναό. Επικράτησε όμως από το τέλος του Απελευθερωτικού Αγώνα του 1821 η επωνυμία *Καπνικαρέα*³.

Για την προέλευση του ονόματος έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις: α) Υπάρχει η άποψη ότι προέρχεται από το γεγονός ότι μετά την πυρπόληση της πόλης από τους Τούρκους το 1689 βρέθηκε η εικόνα της Παναγίας ακέραιη μεν, αλλά *κατακαπνισμένη*. β) Απαντά όμως, μεταξύ άλλων, και η *παραλλαγή Καμουχαρέα*. Τούτο προήλθε πιθανόν από την ύπαρξη πολύτιμου μεταξωτού υφάσματος, που ονομάζοταν *καμουχάς*, το οποίο θα πλαισιώνει την εικόνα ή από το ότι στην περιοχή υπήρχαν εργαστήρια τέτοιων υφασμάτων. γ) Η πειστικότερη ετυμολογία είναι αυτή που πρέπει να σχετίζεται με τον κήτορα του ναού, το επαγγελματικής προελεύσεως επίθετο του οποίου, όπως συνηθίζεται, περιήλθε και στην εκκλησία. Ο κήτορας αυτός θα ονομαζόταν *Καπνικάρης*, θα ήταν δηλαδή εισπράκτορας του *καπνικού φόρου*. Ένα είδος κεφαλικού φόρου που είχε καταργηθεί από την αυτοκρατορία Ειρήνη την Αθηναία (797-802) για τους παρόικους των εκκλησιαστικών κτημάτων και των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και τον επανέφερε ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ ο Λογοθέτης (802-811). Ο Νικηφόρος, οικονομολόγος ων, θέλοντας να ανορθώσει τη βυζαντινή οικονομία επέβαλε δέκα νέους φόρους, τους γνωστούς ως *κακώσεις του Νικηφόρου*. Μεταξύ αυτών ήταν και ο *καπνικός*, αυτός που αφορούσε τα κατοικημένα κτίσματα, δηλαδή αυτά που χρησιμοποιούνται ως κατοικία και για αυτό ήταν αναγκαίο να καίει εστία από την οποία εξέθρωνε καπνός⁴. Ο ναός, που αρχικά μάλλον ήταν καθολικό μονής, συνίσταται σήμερα από τρεις συνενωμένους χώρους που κτίστηκαν διαδοχικά: τον νότιο μεγάλο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου, το παρεκκλήσιο της

Ν. Πανσελήνου, *Βυζαντινή Αθήνα*, Αθήνα 2004, σ. 53-55.

2. Άμ. Αλιβιζάτος, *Ο Πανεπιστημιακός Ναός της Καπνικαρέας, Έπιστημονική Έπετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 4(1937-1938), σ. 169-188. Γ. Χρ. Εὐθυμίου, *Τοποικαὶ εἰδήσεις περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Καπνικαρέας, στο ἴδιο* 36(2001), σ. 872.

3. Για άλλες παραλλαγές του ονόματος βλ. Καμπούρογλου, *Αἱ παλαιαὶ Ἀθήναι*, σ. 242.

4. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία, Β1(610-867)*, Ἀθῆναι 1981, σ. 150, 166-171, 325-326. Ρ. Ε. Νιαβίς, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (AD 802-811)*, Athens 1987, σ. 98-99.

Αγίας Βαρβάρας στα βόρεια και τον εξωνάρθηκα μαζί με το πρόπυλο σήμερα στα δυτικά (εικ.1, 2, 3).

Ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου: Ο μεγαλύτερος νότιος ναός είναι τρουλαίος σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος⁵ και χρονολογείται από τα μορφολογικά κυρίως στοιχεία του, όπως θα δούμε, στα λίγο μετά τα μέσα του 11^{ου} αιώνα χρόνια (εικ. 2). Ο τρούλος στηρίζεται σε τέσσερις αρράβδωτους κίονες που επιστέφονται από παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα. Τα τρία κιονόκρανα είναι απλά κορινθιακά και το ένα κορινθιάζον με ανακαμπτόμενα καλαμοειδή φύλλα πάνω και ακανθόφυλλα κάτω. Τα κιονόκρανα μπορούν να αναχθούν στον πρώιμο 5ο αιώνα⁶. Τα γωνιακά λίγο επιμηκυμένα διαμερίσματα στεγάζονται με ελλειψοειδή φουρνικά. Ο τρόπος στέγασης με στρογγυλά φουρνικά, όπως έχει ήδη συμβή στην μεσοβυζαντινή Αθήνα με το ομοίου τύπου καθολικό της Μονής Πετράκη (π. 1000)⁷, όπου τα γωνιακά διαμερίσματα είναι ακριβώς τετράγωνα, έχει συνδεθεί με την αρχιτεκτονική παράδοση της Κωνσταντινούπολης⁸. Τα ελλειψοειδή φουρνικά για να καλύψουν επιμηκυμένους ορθογώνιους χώρους απαντούν κυρίως σε ελλαδικά μνημεία, όπως στον Άγιο Θωμά στην Τανάγρα⁹ και η Καπνικαρέα είναι ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα. Επιμήκεις καμάρες, ως συνήθως, είναι οι οροφές του τριμερούς ιερού Βήματος.

5. Στον αρχιτεκτονικό αυτό τύπο ο σταυρός που είναι ο πυρήνας του ναού εγγράφεται σε τετράγωνο. Το σταυρικό τετράγωνο είναι πλήρες και αποτελεί τον κυρίως ναό και σε αυτό προσαρτάται ξεχωριστός στενόμετρος χώρος στεγασμένος λίγο χαμηλότερα, ο οποίος μαζί με τις τρεις αψίδες αποτελεί το τριμερές ιερό Βήμα. Α. Όρλάνδος, *Ἡ Αγία Τριάδα Κριεζώτη, Ἀρχαίον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 5(1939-1940), σ. 3-16. Μ. Σωτηρίου, *Τό καθολικόν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας* 4/2(1960-1961), σ. 114. Ν. Γκιολές, *Βυζαντινὴ Ναοδομία (600-1204)*, Ἀθήνα 1992, σ. 117-118.

6. Στο ΝΑ ή κάτω σειρά ακανθοφύλλων έχει απολαξευτεί. Δεν θα ασχοληθώ, λόγω της απαιτούμενης περιορισμένης έκτασης της μελέτης, με τα ιδιαίτερον ενδιαφέροντος γλυπτά του ναού, τα πλείστα των οποίων είναι σε δεύτερη χρήση. Σε αυτά θα αφιερωθεί άλλη μελέτη. Εδώ θα ασχοληθώ μόνον με την ιστορία, την τυπολογία και μορφολογία του μνημείου. Δυστυχώς τα σχέδια του ναού που δημοσιεύθηκαν από το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Έδρα Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας. Συλλογή και Αρχαίον Αρχιτεκτονικῶν Ερευνῶν, *Βυζαντινά Μνημεία (Ἐκκλησίαι περιοχῆς Ἀττικῆς)*, Ἀθήναι, Ἰούνιος 1970, σχ. 12-22) έχουν πολλές ανακρίβειες, ιδίως στην αποτύπωση της τοιχοποιίας. Η κάτοψη του ναού που δημοσιεύεται στην παρούσα μελέτη βασίζεται σε αυτήν του ανωτέρω τόμου, με διορθώσεις που έγιναν με υποδείξεις μου από τη συνάδελφο αρχιτέκτονα Αφροδίτη Πασαλή, την οποία και από τη θέση αυτή ευχαριστώ θερμά. Στη βάση των σφαιρικών τριγώνων που διαμορφώνονται μεταξύ των καμαρών οι οποίες ανέχουν τον τρούλο υπάρχουν οι οπές των στομιών των εντοιχισμένων «χητηκίων» αγγείων. Βλ. για αυτά βιβλιογραφία στο Κ. Τσουρής, *Ἡ Μονή τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου Καρέα, Κληρονομία* 30, Α'-Β'(1999), σ. 275 σημ. 58.

7. Σωτηρίου, *Τό καθολικόν τῆς Μονῆς Πετράκη*, εικ. 1.

8. Στ. Μαμαλοῦκος, Παρατηρήσεις στήν διαμόρφωση τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων τῶν δικίων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν τῆς Ἑλλάδος, *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας* 4/14(1987-1988), σ. 194.

9. Στο ίδιο, σ. 194, σ. 198 και σημ. 67, εικ. 3. Χ. Μπούρας-Λ. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία κατὰ τόν 12^ο αἰώνα*, Ἀθήνα 2002, σ. 514. Α.-Μ. Σιμάκου, Ρ. Χριστοδουλοπούλου, *Ἁγιος Θωμάς Τανάγρας, στο Λαμπεδιών, Αφιέρωμα στη μνήμη τῆς Ντούλας Μουρίκη*, 2, Ἀθήνα 2003, σ. 746, εικ. 2.

Κατά μήκος των τοίχων εσωτερικά υπάρχουν παραστάδες που αντιστοιχούν στους κίονες του κυρίως ναού. Οι παραστάδες αυτές που υπηρετούν τεκτονικούς λόγους, γιατί ενισχύουν τα σημεία όπου μεταβιβάζεται με τα τόξα το βάρος των θόλων, είναι δομικό σύστημα που χαρακτηρίζει την αρχιτεκτονική «σχολή» της Κωνσταντινούπολης και στην Αθήνα εμφανίζεται στο καθολικό της Μονής Πετράκη¹⁰, όπου όμως οι παραστάδες με τη μορφή αντηρίδων υπάρχουν και εξωτερικά. Το τελευταίο μνημείο ακολουθεί ως προς αυτό το ναό της Παναγίας στη Μονή του Οσίου Λουκά¹¹. Στην Καπνικαρέα, μερικά χρόνια μετά, θα παραλειφθούν οι εξωτερικές αντηρίδες και θα διατηρηθούν μόνον οι παραστάδες στο εσωτερικό. Το ίδιο παρατηρείται και σε άλλα αθηναϊκά μνημεία του 11ου αιώνα, όπως στη Σωτεΐρα του Κοττάκη και στην Αγία Αικατερίνη¹².

Ενδιαφέρονσα είναι η διαμόρφωση του μεσαίου διαμερίσματος του Ιερού, όπου στους πλάγιους τοίχους διαμορφώνονται ημικυκλικές κόγχες, στο κέντρο των οποίων ανοίγονται οι δίοδοι προς τα παραβήματα. Έτσι ο χώρος λαμβάνει τρίκογχη μορφή, διευρύνεται και διευκολύνεται η κίνηση γύρω από την Αγία Τράπεζα. Ως προς αυτό, το μνημείο πρέπει να έχει πρότυπο το γειτονικό λίγο παλαιότερο, πριν το 1031, εντυπωσιακό αθηναϊκό μνημείο της Σώτειρας Λυκοδήμου (τη γνωστή σήμερα ως Ρωσική Εκκλησία) στην οδό Φιλελλήνων¹³. Ίδια διαμόρφωση του χώρου παρατηρείται στο Καθολικό της Μονής του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα (πρώμος 11ος αι.)¹⁴, από το οποίο προφανώς επηρεάστηκε η ίδιος αρχιτεκτονικού τύπου λίγο μεταγενέστερη αθηναϊκή εκκλησία της Σώτειρας Λυκοδήμου. Το ίδιο παρατηρείται στον ερειπωμένο ναό του Ταξιάρχη κοντά στη Μονή της Καιοσαριανής (π.1000)¹⁵, στη Μονή Δαφνίου (τέλος 11^{ου} αι.)¹⁶, στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Χώνικα Αργολίδας (πρώμος 12^{ος} αι.)¹⁷, στην Αγία Άρειας κοντά στο Ναύπλιο (1149)¹⁸, στην Αγία Σοφία Μονεμβασίας

10. Σωτηρίου, Τό καθολικόν τῆς Μονῆς Πετράκη, σ. 103, εικ. 1.

11. Γκιολές, ό.π., εικ. 66.

12. Συγγόπουλος, ό.π., εικ. 107, 108.

13. Συγγόπουλος, ό.π., σ. 80-83. Γκιολές, ό.π., σ. 167-168, εικ. 85. Ch. Bouras, The Soteira Lykodemou at Athens. Architecture, ΔΧΑΕ 4/25(2004), σ. 11-23. Η χρονολόγηση βασίζεται εκτός των άλλων και στα επιτάφια ακιδογραφήματα, το παλαιότερο των οποίων είναι του έτους 1031 (Archimadrite Antonin, *O drevnich christianskich nadpisjach u Afinach*, St. Petersburg 1884, σ. 1κ.ε. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 7 σημ. 1).

14. Γκιολές, ό.π., εικ. 66. Για τις σχέσεις του αθηναϊκού μνημείου με αυτό της Φωκίδας βλ. Χ. Μπούρας, Η αρχιτεκτονική της Σώτειρας Λυκοδήμου Αθηνών. Διαπιστώσεις και υποθέσεις, *Εικοστό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης 2003*, σ. 73-74 και του ίδιου, The Soteira Lykodemou, σ. 21-23.

15. Α. Κ. Ορλάνδος, *Εὔρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 3(1933), σ. 164, εικ. 219.

16. Ε. Στίκας, *Ὁ κτίτωρ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά*, Ἐν Ἀθήναις 1974-1975, εικ. 12. Γκιολές, ό.π., εικ. 86.

17. Μπούρας-Μπούρα, ό.π., σ. 325-327, εικ. 381.

18. Στο ίδιο, σ. 81-85, εικ. 70. Γκιολές, ό.π., εικ. 70.

(1150) κ.α.¹⁹. Πρόκειται για παλαιοχριστιανική επιβίωση²⁰ και επανεμφανίζεται στην νοτιοελλαδική ναοδομία από το τέλος του 10^{ου} αιώνα, και καθώς πολλά από τα προαναφερθέντα μνημεία φαίνεται να συνδέονται με την κωνσταντινουπολίτικη αρχιτεκτονική παράδοση, όπου η τρίκογχη διάταξη στο Ιερό, είτε στο βήμα είτε στα παραβήματα, επιχωριάζει²¹, θα μπορούσε μάλλον να θεωρηθεί ως επίδραση της πρωτεύουσας.

Οι λίθινοι λοξότμητοι λεπτοί κοσμήτες περιορίζονται στο ύψος της γένεσης του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας, της σφενδόνης του τρούλου και στις απολήξεις των παραστάδων, πάνω στις οποίες πατούν τα τόξα. Οι λίθινοι αρκετά πλατείς και πολλάκις με ανάγλυφο διάκοσμο κοσμήτες στο εσωτερικό του ναού συνεχίζοντας παλαιοχριστιανική παράδοση περιτρέχουν συχνά στο ύψος της γένεσης των θόλων τα προ του 1000 μεσοβυζαντινά μνημεία²². Στην Αθήνα αυτό συμβαίνει στο καθολικό της Μονής Πετράκη (π. 1000)²³. Στο σύγχρονο περίπου ναό των Αγίων Αποστόλων Σολάκη στη Αρχαία Αγορά ο κοσμήτης είναι μεν αρκετά πλατύς, αλλά δεν περιτρέχει το κτίριο²⁴. Στην Καπνικαρέα το στοιχείο αυτό έχει περιοριστεί στα σημαντικότερα σημεία του κτιρίου που απαιτούν ενίσχυση, όπως το τεταρτοσφαίριο της αψίδας, η βάση του τρούλου και οι παρασάδες, που στηρίζουν τόξα, όπου επέχει τη θέση εκφυλισμένου επικράνου. Οι κοσμήτες αυτοί εκτός από τους μορφολογικούς λόγους είχαν και τεκτονική σημασία, γιατί ενίσχυαν καιρία σημεία του δομικού οργανισμού του κτιρίου²⁵.

Ο νόρθηκας έχει σταυρεπίστεγη κάλυψη, όπου την έννοια του επιμήκους χώρου αναίρει εν μέρει η υπερυψωμένη μεσαία καμάρα κατά τον άξονα της δυτικής εισόδου, η οποία στεγάζεται χαμηλότερα από την δυτική του ναού. Το μεσαίο τμήμα καλύπτεται με δίροιχτη και τα πλάγια με μονόροιχτες με ρύση προς

19. Γκιολές, ό.π., εικ. 88. Βλ. για το θέμα Μπούρας-Μπούρα, ό.π., σ. 358-359, όπου και άλλα παραδείγματα.

20. N. Cambi, Triconch Churches on Eastern Adriatic, *Πρακτικά του 10^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, Α', Θεσσαλονίκη 1984, σ. 52. A. H. S. Megaw, A Cemetery Church with Trefoil Sanctuary in Crete, *Στο ίδιο*, Β', σ. 321-329. I. Stollmeyer, Spätantike Trikonchoskirchen - ein Baukonzept? *Jahrbuch für Antike und Christentum* 42(1999), σ. 116-157. Y. D. Varalis, Deux églises à choeur triflé de l' Illyricum oriental. Observations sur leur type architectural, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 123.1(1999), σ. 195-225.

21. A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, σ. 242, εικ. 77, σ. 119, εικ. 37, σ. 136, εικ. 44. Γκιολές, ό.π., εικ. 50, 51, 52, 53, 54, 57. Περβλ. και εικ. 63. J. Morganstern, *The Byzantine Church at Dereagzi and its Decoration*, Tübingen 1983, σ. 89, 272.

22. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Η ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ελλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον*, Θεσσαλονίκη 1992², σ. 168-169.

23. Σωτηρίου, Τό καθολικόν τῆς Μονῆς Πετράκη, σ. 108-109, πίν. 481-3.

24. Βλ. A. Frantz, *The Church of the Holy Apostles (The Athenian Agora XX)*, Princeton 1971, πίν. 23b, 26, 27.

25. Μπούρας-Μπούρα, *Η ελληνική ναοδομία*, σ. 441. Chr. Von Scheven-Christians, *Die Kirche der Zoodochos Pégé bei Samari in Messenien*, Bonn 1980, σ. 62.

τα δυτικά στέγες. Ο τρόπος αυτός στέγασης του νάρθηκα συνηθίζεται σε μνημεία μόνον της Ελλάδας ήδη από τα μέσα του 10ου αιώνα²⁶. Ο δε νάρθηκας με χαμηλότερη και αυτοτελή από τη δυτική καμάρα του ναού στέγη είναι ο πλέον διαδεδομένος, αλλά και διαχρονικός.

Εκτός της αρχικής δυτικής εισόδου ο ναός διέθετε μία τουλάχιστον ακόμα στο μέσον της νότιας πλευράς, η οποία μετά το 1836 τοιχίστηκε. Τούτο συνάγεται από το γεγονός ότι σε υδατογραφία αγνώστου του έτους αυτού, η οποία φυλάσσεται στο Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών (αρ.ευρ. 953), είναι ακόμα ανοικτή (εικ.4)²⁷. Σώζονται όμως και σήμερα στη θέση τους τα κατώτερα τμήματα του σπασμένου μαρμαρίνου λοξόστητου θυρώματος με απλό κυματοειδή διάκοσμο που πατούν στο λίθινο κατώφλι. Η θύρα αυτή επιστέφεται από πεταλόσχημο τόξο, το οποίο γνώρισε μεγάλη διάδοση στα μεσοβυζαντινά χρόνια²⁸. Οι τρεις αψίδες του Ιερού είναι εξωτερικά τρίπλευρες, όπως κυριαρχεί στον ελλαδικό χώρο από το τέλος του 10^{ου} αιώνα με την επικράτηση του πλινθοπερίκλειστου συστήματος τοιχοποιίας (εικ.5)²⁹.

Η μεσαία αψίδα έχει τρίλοβο και οι πλαϊνές δίλοβο παράθυρο που οι λοβοί χωρίζονται από μαρμαρίνους αμφικιονίσκους με ανάγλυφα επιθήματα. Τα ελεύθερα, ισοϋψή ανοίγματα περιβάλλονται από πλίνθινο τόξο που φτάνει μέχρι τη γένεση των τόξων των λοβών. Ο τύπος αυτός παραθύρων σε μορφή ελεύθερης τοξοστοιχίας, που συνεχίζει την παλαιοχριστιανική παράδοση, κυριαρχεί στο β'

26. Γ. Δημητροκάλλης, *Ἡ καταγωγή τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν, Χαρακτήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, Β', Ἀθήναι 1966, σ. 187-211. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Περί τῆς χρονολογήσεως τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 4/5 (1966-1969), σ. 151. Ο ἴδιος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, σ. 137-139. Μπούρας-Μπούρα, ὅ.π., σ. 360. Σχετικά περιορισμένα εἶναι τα παραδείγματα, ὅπου η μεσαία εγκάρσια καμάρα του νάρθηκα εἶναι προέκταση τῆς δυτικῆς του ναοῦ: D. Hayer, *Saint-Georges près de Skala (Laconie), Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 4/12(1984), σ. 279κ.ε.

27. Η υδατογραφία δημοσιεύεται στο αφιέρωμα των «Ἐπτά ημερῶν» τῆς εφημερίδας «Ἡ Καθημερινή», *Ὁδὸς Ἐρμού. Ἡ ἐμπορικὴ καρδιά τῆς Ἀθήνας*, Κυριακὴ 22 Σεπτεμβρίου 2002, σ. 11 καὶ στο *Ἡμερολόγιο 2004, Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, του Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου, εικ. 33. Καὶ στα δύο η ἐκκλησίαι εσφαλμένα ταυτίζεται με τοὺς Ἀγίους Ἀσωμάτων στο Θησεῖο. Ἀπλὴ ἀντιπαράβολὴ ὅμως των εικόνων 33 καὶ 32 του ἡμερολογίου δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ το ἴδιο μνημεῖο, το ναὸ τῆς Καπνικαρέας, καὶ ὅτι δὲν ἔχει καμία σχέση με τὴ ΝΑ ἀποψὲς του ναοῦ των Ἀγίων Ἀσωμάτων (πρβλ. Ε. Στίκας, *Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων «Θησεῖον», Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 4/1(1960), εικ. 2, πίν. 40 (σχ. Α. Couchaud, *Choix d'églises byzantines en Grèce*, Paris 1842, πίν. 41, 42).

28. Α. Ὁρλάνδος, *Τὸ πεταλόμορφον τόξον ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι, Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 11(1935), σ. 411κ.ε. G. Miles, *Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area*, *Dumbarton Oaks Papers* 18(1964), σ. 28κ.ε. Μπούρας-Μπούρα, ὅ.π., σ. 466.

29. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Χερσόνησο τοῦ Αἰῶνος τὸν 10^ο αἰῶνα, Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1989, 213. Ο ἴδιος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, σ. 151.

μισό του 10^{ου} και στον πρώιμο 11^ο αιώνα³⁰ και ως προς το στοιχείο αυτό το μνημείο αρχαίζει. Αντίθετα τα δίλοβα παράθυρα των κεραιών περιβάλλονται από ευρύτερο πλίνθινο αψίδωμα που φτάνει μέχρι την ποδιά του παραθύρου (εικ. 2). Παράλληλα στην τελευταία κατηγορία παραθύρων το πλίνθινο εσωτερικό τόξο των λοβών υποχωρεί από την εξωτερική επιφάνεια του τοίχου για καθαρά αισθητικούς λόγους, επιδιώκοντας να σπάσει τη μονοτονία της επίπεδης επιφάνειας και να της δώσει πλαστικότητα και κίνηση. Ο δεύτερος αυτός τύπος παραθύρου, που εμφανίζεται στην ελλαδική ναοδομία στη διάρκεια του α' μισού του 11^{ου} αιώνα με μερική μόνον υποχώρηση του πλίνθινου τόξου των λοβών, όπως βλέπουμε στο Καθολικό της Μονής του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα και στη Σώτεια Λυκοδήμου στην Αθήνα³¹, θα επικρατήσει μετά τα μέσα του 11^{ου} αιώνα, όπως συμβαίνει σε αρκετά δίλοβα παράθυρα του ναού των Αγίων Θεοδώρων στην πλατεία Κλαυθμώνος (π. 1065) στην Αθήνα³². Τα παράθυρα του «αθηναϊκού» τύπου τρούλου είναι μονόλοβα με πλίνθινο βαθμιδωτό πλαίσιο περιοριζόμενο μόνον στα τόξα των λοβών (εικ. 5, 6), όπως συνηθίζεται τον 11^ο αιώνα, ενώ στα δύο μονόλοβα παράθυρα στα γωνιακά διαμερίσματα της νότιας πλευράς το πλίνθινο βαθμιδωτό πλαίσιο φτάνει μέχρι την ποδιά, όπως παρατηρείται στον Άγιο Νικόλαο τον Ραγκαβά (β' μισό 11^{ου} αι.) στην Πλάκα³³ και στους Αγίους Θεοδώρους στην πλατεία Κλαυθμώνος (π.1065)³⁴. Από την εξελικτική άποψη της μορφής των παραθύρων το μνημείο θα μπορούσε να τοποθετηθεί στα πρώτα χρόνια του β' μισού του 11^{ου} αιώνα.

Το μνημείο είναι κτισμένο με το μεσοβυζαντινό σύστημα τοιχοποιίας που εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο από το β' μισό του 10^{ου} αιώνα και ονομάζεται πλινθοπερίκλειστο ή πλινθοπεριβλήτο³⁵, δηλ. η εξωτερική επιφάνεια της τοιχοποιίας καλύπτεται από τετραγωνισμένους πώρινους συνήθως λιθοπλίνθους (εικ. 5). Στην Αθήνα ειδικά το είδος του πωρολίθου είναι συνήθως κογχυλιάτης. Οι λιθόπλινθοι αυτοί πλαισιώνονται από οπτοπλίνθους, όπου σε αντίθεση με τα μνημεία του τέλους του 10^{ου} αιώνα και του πρώιμου 11^{ου}, όπου συνηθίζονται τα

30. Hayer, Saint-Georges près de Skala, σ. 284-285. Βοκοτόπουλος, Ναός των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, σ. 163.

31. H. Megaw, The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches, *Annual of the British School at Athens* 32(1931-1932), σ. 121-122. Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 113.

32. Megaw, ό.π., σ. 120-122. Γκιολές, ό.π., σ. 128. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Άγιος Δημήτριος Ήλιδος, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 24(1969), σ. 208, σημ. 17. Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Συμβολή στην ιστορία του μνημείου, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 4/24 (2003), σ. 57. Βλ. και άλλα αττικά παραδείγματα στο Βελένης, ό.π., σ. 113 σημ. 2.

33. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, ό.π., εικ. 5.

34. Chatzidakis, ό.π., εικ. 24. Γκιολές, ό.π., εικ. 47β.

35. Megaw, ό.π., σ. 90κ.ε. Βοκοτόπουλος, Ναός των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, σ. 160κ.ε. Γκιολές, ό.π., σ. 119κ.ε.

σύνθετα κεραμεικά συμπλέγματα (ψευδοκουφικά) στους κάθετους αρμούς και οι οδοντωτές ταινίες στους οριζόντιους, κυριαρχεί η μονή οπτόπλινθος που είναι παρούσα στο σύνολο των αρμών, όπως συνήθιζεται στα μνημεία των μέσων του 11^{ου} αιώνα, ενώ προς τις τελευταίες δεκαετίες του ίδιου αιώνα θα αρχίσει να παραλείπεται³⁶.

Η πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία αρχίζει κανονικά από τις ποδιές των παραθύρων και πάνω, ενώ στο κάτω μέρος διατάσσονται μεγάλοι, αδρά λαξευμένοι λιθόπλινθοι, που προέρχονται από παλαιότερα κτίρια και σχηματίζουν σταυρούς (εικ. 2). Το τελευταίο χαρακτηρίζει την τοιχοποιία του α' μισού του 11^{ου} αιώνα και αποτελεί απλά τρόπο δόμησης χωρίς ιδιαίτερες διακοσμητικές αξιώσεις, όπως θα παρατηρηθεί σαφώς από το τέλος του 11^{ου} αιώνα³⁷. Στην Καπνικαρέα διαπιστώνεται απλά τάση για κανονικότερη παράταξη των σταυρών στους τοίχους που σχηματίζονται από μεγάλους λιθοπλίνθους, οι οποίοι έχουν λίγο πολύ σύμμετρες διαστάσεις³⁸.

Στο μνημείο παρατηρείται πολύ περιορισμένη χρήση ψευδοκουφικών³⁹ κεραμεικών συμπλεγμάτων, δηλ. διακοσμητικών που μιμούνται την πρώτη αραβική γραφή που εμφανίστηκε τον 7^ο αιώνα στην Κούφα της Μεσοποταμίας. Στην ελλαδική αρχιτεκτονική τα διακοσμητικά αυτά εμφανίζονται, ως γνωστόν, με εντυπωσιακή αφθονία και πολυμορφία στο β' μισό του 10^{ου} αιώνα και ακολουθούν στη συνέχεια φθίνουσα πορεία. Στην Καπνικαρέα, αυτού του είδους τα κεραμοπλαστικά απαντούν στις επιφάνειες που φαίνονται σήμερα μόνον πέντε απλά συμπλέγματα στους κατακόρυφους αρμούς, τρία στη μεσαία ψίδα (εικ. 5, 7) και δύο στη νότια κεραία⁴⁰. Η μεγάλη μείωση του αριθμού των ψευδοκουφικών από τους κατακόρυφους αρμούς τοποθετεί το μνημείο αφενός μετά από τα αθηναϊκά μνημεία των Αγίων Αποστόλων Σολάκη στην Αρχαία Αγορά (γύρω στο 1000), όπου κυριαρχούν⁴¹, την Σώτεια Λυκοδήμου στην οδό Φιλελλήνων (π.1015-1031) και τον καταστραμμένο ναό του Προφήτη Ηλία στο Σταροπάζαρο⁴², όπου έχει αρχίσει να περιορίζεται η χρήση τους⁴³, και αφετέρου του ναού

36. Γκιολές, ό.π., σ. 125.

37. G. Hadji-Minaglou, Le grand appareil dans les églises des XI-XIIe siècles de la Grèce du sud, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 118 (1994), σ. 161-197. E. Stikas, *L'Eglise byzantine de Christianou*, Paris 1951, σ. 50, εικ. 88. Μπούρας-Μπούρα, ό.π., σ. 462-463.

38. Hadji-Minaglou, ό.π., σ. 176, πίν. 2.2. Γκιολές, ό.π., 121.

39. A.H.S. Megaw, Byzantine Reticulate Revetments, *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Όρλάνδον*, Γ', Αθήναι 1966, σ. 72κ.ε. Ν. Νικονάνος, Κεραμοπλαστικές κουφικές διακοσμήσεις στα μνημεία της περιοχής των Αθηνών, *Αφιέρωμα στή μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 330-351. G. Miles, Classification of Islamic Elements in Byzantine Architectural Ornament in Greece, *Actes du XII Congrès Intern. d'Études Byz.*, III, Beograd 1963, σ. 281κ.ε. Ο ίδιος, *Byzantium and the Arabs*, σ. 20κ.ε. Γκιολές, ό.π., σ. 123-125.

40. Γκιολές, ό.π., σ. 137.

41. Frantz, *The Church of the Holy Apostles*. Γκιολές, ό.π., σ. 156-158.

42. St. Sinos, Die sogenannte Kirche des Hagios Elias zu Athen, *Byzantinische Zeitschrift*

των Αγίων Θεοδώρων στην πλατεία Κλαυθμώνος (π.1065)⁴⁴, όπου δεν απαντούν πλέον στους αρμούς, παρά μόνον στα τύμπανα των τριλόβων παραθύρων. Στα τύμπανα των τριλόβων παραθύρων της νότιας και δυτικής κεραίας απαντούν και στην Καπνικαρέα. Βρίσκεται δηλαδή ο ναός, αν ακολουθήσουμε την φθίνουσα εξελικτική πορεία των κεραμικών αυτών διακοσμητικών, λίγο πριν από το ναό των Αγίων Θεοδώρων Κλαυθμώνος. Τέτοια βέβαια διακοσμητικά και στα παραπάνω δυο σημεία της τοιχοποιίας, στους αρμούς και στα τύμπανα των παραθύρων, συναντούμε αρκετά απλοποιημένα και στους ναούς της Αγίας Αικατερίνης και του Αγίου Νικολάου του Ραγκαβά στην Πλάκα (δ' τέταρτο 11^{ου} αι.). Εδώ όμως εμφανίζονται παράλληλα και νέα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, απλούστερα από μονές πλίνθους κουφίζοντα διακοσμητικά στοιχεία κάτω από τα γείσα των αετωματικών στεγών. Κάτι που δεν συμβαίνει στον αρχικό ναό της Καπνικαρέας.

Περιορισμένη είναι και η χρήση των οδοντωτών ταινιών, που και αυτές στην νοτιοελλαδική ναοδομία ακολουθούν παράλληλη φθίνουσα πορεία με εκείνη των ψευδοκουφικών⁴⁵. Σε σχέση με τα αθηναϊκά μνημεία του πρώιμου 11^{ου} αιώνα, όπου είναι έντονη η παρουσία, στην Καπνικαρέα μία μόνον οδοντωτή ταινία περιτρέχει τον τοίχο στο ύψος της ποδιάς των κάτω ανοιγμάτων περιβάλλοντάς τα (εικ. 2). Μια δεύτερη περιτρέχει τις αψίδες στο ύψος της γένεσης των τόξων των λοβών των παραθύρων, τους οποίους και περιβάλλει. Στη μεσαία αψίδα πάνω από τα παράθυρα υπάρχει άλλη μία (εικ. 5) καθώς και πάνω από το λίθινο λοξότμητο γείσο που ορίζει τη βάση της νότιας κεραίας του σταυρού περιβάλλοντας και το δίλοβο άνοιγμα (εικ. 2)⁴⁶. Από οδοντωτή ταινία περιβάλλονται και τα τόξα των λοβών των παραθύρων του τρούλου (εικ. 6). Το ίδιο παρατηρείται στην Αγία Αικατερίνη στην Πλάκα (δ' τέταρτο 11^{ου} αι.) και αργότερα στην Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι στην Αθήνα (γ' τέταρτο 12^{ου} αι.)⁴⁷.

Το οδοντωτό πλίνθινο γείσο, γνωστό από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, κυριαρχεί κάτω από τις απολήξεις των στεγών. Απαντά σε όλους τους πρώιμους μεσοβυζαντινούς ναούς της ελλαδικής σχολής και εξαφανίζεται προς το τέλος του 11^{ου} αιώνα για να αντικατασταθεί κατά κανόνα τον επόμενο αιώνα με λοξότμητο πώρινο⁴⁸.

64(1971), σ. 351κ.ε., πίν. VI. Νικονάνος, ό.π., σ. 344.

43. Ξυγγόπουλος, ό.π., σ. 80-82. Chatzidakis, ό.π., εικ. 17-20. Γκιολές, ό.π., σ. 167-168.

44. Ξυγγόπουλος, ό.π., σ. 73κ.ε., εικ. 61-66. Chatzidakis, ό.π., εικ. 22-25. H. Megaw, The Date of H. Theodoroi at Athens, *Annual of the British School at Athens* 33(1932-1933), σ. 163κ.ε. Γκιολές, ό.π., σ. 153-154.

45. Βοκοτόπουλος, Ναός Αγίων Ίάσωνος καί Σωσιπάτρου, σ. 164.

46. Γκιολές, ό.π., σ. 126-127.

47. Chatzidakis, ό.π., εικ. 58, 130. Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Οί τοιχογραφίες τής Όμορφης Εκκλησίας στήν Αθήνα*, Αθήνα 1971, πίν.1.

48. Βοκοτόπουλος, Ναός Αγίων Ίάσωνος καί Σωσιπάτρου, σ. 165.

Ο λίθινος κοσμήτης⁴⁹ με λοξότμητη διατομή που διατρέχει ολόκληρη την εξωτερική ανατολική πλευρά στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων (εικ. 5) συναντάται παλαιότερα στην Αθήνα στο ναό της Σώτειρας Λυκοδήμου⁵⁰. Το μνημείο αυτό επηρεάστηκε, όπως και ως προς τον αρχιτεκτονικό τύπο, από το Καθολικό της Μονής του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα⁵¹ με τα έντονα κωνσταντινουπολίτικα στοιχεία, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η διάκριση των εξωτερικών επιφανειών με λίθινους κοσμήτες. Ο ναός της Σώτειρας Λυκοδήμου, λοιπόν, φαίνεται ότι εισάγει το στοιχείο αυτό στην Αθήνα και αυτό προφανώς μιμήθηκε η Καπνικαρέα και άλλα στη συνέχεια αθηναϊκά μνημεία, όπως οι Άγιοι Θεόδωροι⁵², το Δαφνί⁵³, η Γοργοεπήκοος⁵⁴ και η Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι⁵⁵. Όμοιος λίθινος κοσμήτης ορίζει και τη βάση της νότιας κεραίας⁵⁶. Και αυτό το στοιχείο σχετίζεται με την αρχιτεκτονική παράδοση της Βασιλεύουσας και στην Ελλάδα θα γνωρίσει περιορισμένη χρήση κυρίως από το 12^ο αιώνα⁵⁷. Στην Αθήνα απαντά στους ναούς της Μονής της Καισαριανής και της Γοργοεπηκόου, δίπλα στον σημερινό μητροπολιτικό ναό της πόλης⁵⁸.

Επιπλέον, ένα νέο είδος κεραμοπλαστικών από ελληνικό διακοσμητικό θεματολόγιο εμφανίζεται εδώ. Τούτο εντάσσεται μέσα στο γενικότερο πνεύμα κλασικισμού που παρατηρείται από αυτή την εποχή στην ελλαδική αρχιτεκτονική. Πρόκειται για το βαθμιδωτό κόσμημα⁵⁹, ένα είδος απλού μαιάνδρου. Μονάδες του κοσμήματος αυτού βρίσκονται στο τύμπανο του παραθύρου της μεσαίας αψίδας του ιερού Βήματος στη Σώτειρα Λυκοδήμου⁶⁰. Στην Καπνικαρέα το θέμα αποβαίνει ταινία περιορισμένης έκτασης που επιστέφει το πεταλόμορφο τόξο της νότιας εισόδου (εικ. 2) καθώς και εκείνο του διλόβου παραθύρου της αψίδας της πρόθεσης⁶¹. Το θέμα αυτό, που όμοιό του και σε μεγαλύτερη έκταση θα χρησιμο-

49. Βελénης, ό.π., σ. 46κ.ε.

50. Στο ίδιο, εικ. 20. Γκιολές, ό.π., πίν. 52.

51. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος*, εικ. 1, 2. Για τη σχέση των δύο μνημείων βλ. Μπούρας, Η αρχιτεκτονική της Σωτείρας Λυκοδήμου Αθηνών, σ. 73-74 και του ίδιου, *The Soteira Lykodemou*, σ. 21-23. Στο ναό της Παναγίας βρίσκεται στο ύψος της γένεσης των τόξων των παραθύρων. Είναι το πρώτο παράδειγμα στην Ελλάδα (Βελénης, ό.π., σ. 49).

52. Chatzidakis, ό.π., εικ. 23. Ch. Bouras, *Middle Byzantine Athens: Planning and Architecture, Athens from the Classical Period to the Present Day (5th Century B.C.- 2000 A.D.)*, Athens 2000, εικ. 8.

53. Chatzidakis, ό.π., εικ. 69.

54. Στο ίδιο, εικ. 40, 51.

55. Bouras, ό.π., εικ. 10. Βλ. και άλλα παραδείγματα στο Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *Ο ναός του Άγίου Γεωργίου στην Στάμνα, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 4/21(2000), σ. 22. Μπούρας-Μπούρα, ό.π., σ. 388, εικ. 5, 40, 63, 71, 88, 104, 127, 140, 186, 189, 230, 231, 257, 411.

56. Βελénης, ό.π., σ. 53.

57. Στο ίδιο, σ. 53. Μπούρας-Μπούρα, ό.π., εικ. 23, 40, 71, 187, 410.

58. Chatzidakis, ό.π. εικ. 109, 111, 46.

59. Megaw, *Chronology*, σ.118-120, εικ. 5.Α. Νικονάνος, ό.π., σ. 348, σχ. 9.

60. Megaw, ό.π., σ. 118, πίν. 31.4. Νικονάνος, ό.π., σ. 348.

61. Megaw, ό.π., σ. 118, εικ. 5B-H. Νικονάνος, ό.π., σ. 348. Στην πρόθεση είναι στο μεγαλύτερο

ποιηθεί και στον μεταγενέστερο εξωνάρθηκα του ναού, άλλοτε απλό και άλλοτε συνθετότερο θα γνωρίσει αρκετή διάδοση στα μετέπειτα χρόνια με έντονη την τάση για εκζήτηση στο 12^ο αιώνα⁶².

Ο τρούλος ανήκει στον λεγόμενο αθηναϊκό τύπο (εικ. 2, 3, 6)⁶³. Έχει δηλαδή οκταγωνικό τύμπανο με μαρμάρινους ημιοκταγωνικής διατομής κιονίσκους στις ακμές του, στα επιθηματοειδή ακόσμητα κιονόκρανα των οποίων συναντώνται λοξότμητα, ελαφρά πεταλόσχημα μαρμάρινα γείσα. Στα οκτώ αυτά σημεία, όπου συγκεντρώνονται τα όμβρια, υπάρχουν ζωόμορφες ραδινές υδρορροές⁶⁴, εκ των οποίων σώζονται οι τέσσερις ανατολικές (εικ.6). Εικονίζουν εκφυλισμένη λεοντοκεφαλή με ιδιαίτερα τονισμένα μάτια με ένθετες τις κόρες. Οι πλάγιες όψεις κάθε υδρορροής καλύπτονται από ομόκεντρα ορθογώνια. Το τελευταίο διακοσμητικό στοιχείο τις απομακρύνει πολύ από τη φυσιοκρατία των υδρορροών της Παναγίας του Οσίου Λουκά⁶⁵. Σε κάθε πλευρά του τρούλου ανοίγεται μονόλοβο παράθυρο με πλίνθινο μόνον το βαθμιδωτό πλαίσιο του τόξου του λοβού. Όμοιοι στα βασικά στοιχεία είναι και οι υπόλοιποι τρούλοι των αθηναϊκών μνημείων του 11ου αιώνα, αν εξαιρέσουμε αυτούς των Αγίων Αποστόλων Σολάκη στην Αρχαία Αγορά (π.1000) και των Αγίων Θεοδώρων Κλαυθμώνος (π.1065), οι οποίοι έχουν δίλοβα ανοίγματα⁶⁶ και φαίνεται να επηρεάζονται από τον περίτεχνο τρούλο της Παναγίας στη Μονή του Οσίου Λουκά (β' μισό 10^{ου} αι.), ο οποίος εισάγει στην Ελλάδα τη νέα αυτή αρχιτεκτονική μορφή⁶⁷.

Ο τρούλος της Καπνικαρέας είναι σαφώς απλούστερος αυτού των Αγίων Θεοδώρων Κλαυθμώνος και διαφαίνεται προσπάθεια, όπως παρατηρεί η Λασκαρίνα Μπούρα, προσαρμογής του «αθηναϊκού» τρούλου στις περιορισμένες δυνατότητες των οικοδόμων του Ελλαδικού θέματος. Τα δίλοβα παράθυρα έγιναν μονόλοβα και οι υδρορροές έγιναν ιδιαίτερα ραδινές, έχουν χάσει πλέον την οργανική σύνδεση με τα τόξα, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται, την φυσιοκρατία των λεοντοκεφαλών του ναού της Παναγίας και στηρίζονται σε ακόσμητα επιθηματοειδή κιονόκρανα. Στους Αγίους Θεοδώρους Κλαυθμώνος τα κιονόκρανα αυτά διατηρούν ακόμα ένα επιπεδόγλυφο σχηματοποιημένο ανθέμιο. Το τελευταίο μνημείο όμως ήταν έργο ενός ανώτατου στρατιωτικού αξιωματούχου (σπαθαροκανδιάτου)⁶⁸, ο οποίος μάλλον είχε μεγαλύτερη οικονομική άνεση για

μέρος αλλοιωμένο. Σώζεται καλύτερα η νότια αρχή του.

62. Megaw, ό.π., σ. 118, εικ. 5Α. Νικονάνος, ό.π., σ. 348, σχ. 9.

63. Megaw, ό.π., σ. 131-132. Λ. Φιλίππιδου, Η χρονολόγησης της Μεταμορφώσεως Σωτήρος Αθηνών, *Επιστημονική Έπετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 5(1970), σ. 84-85. Λ. Μπούρα, Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο Μοναστήρι του Οσίου Λουκά, Αθήνα 1980, σ. 22-25.

64. Μπούρα, Ο γλυπτός διάκοσμος, σ. 39-40, εικ. 56, 61, 62

65. Στο ίδιο, εικ. 36-42.

66. Frantz, ό.π., πίν. 8, 24, 25. Μπούρα, ό.π., εικ. 55. Γκιολές, ό.π., 131-132, πίν.47β, 49.

67. Μπούρα, ό.π., σ. 22κ.ε.

68. Ξυγγόπουλος, ό.π., σ. 73.

περισσότερη δαπάνη, ενώ αντίθετα τα περιορισμένα πιθανώς οικονομικά του κτήτορα της Καπνικαρέας επέβαλαν τον περιορισμό του γλυπτού διακόσμου στα πλέον εμφανή μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που βρίσκονται στα χαμηλότερα σημεία του ναού. Ο κομψός, ανάλαφρος τρούλος της Καπνικαρέας θα αποβεί το πρότυπο για τους μεταγενέστερους του ίδιου τύπου.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία σε σύγκριση με τα άλλα βυζαντινά μνημεία της Αθήνας συνηγορούν στην χρονολόγηση του ναού στην λίγα χρόνια μετά το 1050 εποχή. Μεταξύ της Σώτειρας Λυκοδήμου (π.1015-1031) και του καταστραμμένου ναού του Προφήτη Ηλία στο Σταροπάξαρο αφενός (α' μισό 11^{ου} αι.)⁶⁹, όπου και στα δυο υπάρχει αφθονία ψευδοκουφικών κεραμοπλαστικών και οδοντωτών ταινιών, και των Αγίων Θεοδώρων Κλαυθμώνος (π.1065) αφετέρου, όπου τα ψευδοκουφικά απουσιάζουν πλήρως από τους αρμούς. Οπωσδήποτε πρέπει να τοποθετηθεί αρκετά πριν τον Άγιο Νικόλαο τον Ραγκαβά και την Αγία Αικατερίνη στην Πλάκα (δ' τέταρτο του 11^{ου} αι.)⁷⁰, όπου υπάρχουν μεν ψευδοκουφικά στους αρμούς, είναι όμως περισσότερο εκφυλισμένα από αυτά των αθηναϊκών μνημείων του α' μισού του 11^{ου} αιώνα. Επιπλέον έχουν κάνει ήδη την εμφάνισή τους στα δύο τελευταία μνημεία και νέα απλά κουφίζοντα διακοσμητικά στοιχεία, αποτελούμενα από μονές οπτοπλίνθους παρατεταγμένες κάτω από τις αετωματικές στέγες, στη θέση τριγωνικών δόμων. Οι όρθιοι αυτοί οπτόπλινθοι λύνουν τοιχοδομικά προβλήματα που προκύπτουν από την γειτνίαση των τόξων των παραθύρων και των κεκλιμένων γείσων των αετωματικών στεγών. Τα κουφίζοντα αυτά όρθια τούβλα με πολύ προσοχή και εκζήτηση διαταγμένα δεν τα βρίσκουμε στον αρχικό ναό της Καπνικαρέας. Το ίδιο με τους δύο προαναφερθέντες ναούς της Πλάκας συμβαίνει και σε μνημεία του τέλους του 11^{ου} αιώνα με τις αρχές του 12^{ου} αιώνα, όπως στη Μεταμόρφωση στη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης (π.1100), στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στην Πλάκα (γύρω στο 1100) και στους Ασωμάτους στο Θησείο (γ' τέταρτο του 11^{ου} αι.)⁷¹.

Ο ναός έχει σχεδιαστεί και κτιστεί με φροντίδα και ενδιαφέρον για τη χρήση νέων επί μέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων που εισάγονται στην αττική γη με το εντυπωσιακό μνημείο των αρχών του 11^{ου} αιώνα, την Σώτειρα Λυκοδήμου, προσαρμοσμένος όμως με επιτυχία στην εντόπια αρχιτεκτονική παράδοση που διαμορφώνεται αυτή την εποχή στην Κεντρική Ελλάδα. Το τελευταίο μνημείο

69. Sinos, ό.π., σ. 351κ.ε. Νικονάνος, ό.π., σ. 344.

70. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, ό.π., σ. 57-58, εικ. 6. Megaw, Chronology, εικ. 27.1. Νικονάνος, ό.π., εικ. 10.

71. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, ό.π., σ. 57-58. Φιλιππίδου, ό.π., σ. 87-89. Μπούρας-Μπούρα, ό.π., σ. 52, 35-36. Στίκας, Ό ναός των Αγίων Ασωμάτων «Θησείου», σ. 122. Νικονάνος, ό.π., σ. 346-348. Γκιολές, ό.π., σ. 126. Για τη λειτουργία των νέων αυτών στοιχείων βλ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου*, σ. 254-255. Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των ύστεροβυζαντινών μνημείων της Βορειοδυτικής Ελλάδος*, Καβάλα 1988, σ. 138-139.

που συνδέεται στενά με το σαφώς αυτοκρατορικό καθίδρυμα της Μονής του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα, φαίνεται να έχει στενές σχέσεις με την κεντρική εξουσία και θα μπορούσε να συσχετιστεί με το ενδιαφέρον που δείχνει και πάλι η αυτοκρατορική οικογένεια για την άσημη βέβαια από πολιτική και οικονομική άποψη τότε μεσαιωνική πολίχνη της Αθήνας⁷². Πόλη που κουβαλούσε όμως πάντα ένα λαμπρό πνευματικό παρελθόν, το οποίο την διέκρινε από τις άλλες ελληνικές πόλεις και δεν έπαψε να είναι ζωντανό στη συνείδηση κάθε καλλιιεργημένου βυζαντινού. Οι Βυζαντινοί, όπως παρατηρεί ο C. Mango, ουδέποτε αντελήφθησαν ότι υπήρξε διακοπή του αρχαίου πολιτισμού⁷³. Αυτό το ενδιαφέρον που δείχνει τώρα η Κωνσταντινούπολη για την Αθήνα σχετίζεται με την στρατηγική σημασία που αποκτά από την εποχή αυτή ο βαλκανικός και ιδιαίτερα ο ελλαδικός χώρος ως προπέτασμα στην όλο αυξανόμενη οικονομική ισχύ της Δύσης, που σε λίγο θα αποβή η μεγαλύτερη απειλή (επιδρομές Νορμανδών, Σταυροφορίες). Ο δυναμικός αυτοκράτορας Βασίλειος Β' ο Βουλγαροκτόνος (976-1025) το 1018 έρχεται στην πόλη, μετά την νικηφόρα κατά των Βουλγάρων νίκη, για να προσκυνήσει στο ναό της Παναγίας της Αθηνιώτισσας στον αρχαίο Παρθενώνα⁷⁴. Με το συμβολικό αυτό προσκύνημα, θα έλεγε κανείς, ότι ο αυτοκράτορας θέλησε να προβάλει την ενότητα του αρχαίου ελληνικού πνεύματος και της χριστιανικής πίστης και τη συνέχειά της, όπως παρατηρεί εύστοχα η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, στην πολιτιστική παράδοση της πολυεθνικής αυτοκρατορίας. Πράγματι αυτό το κλασικό ελληνικό πνεύμα διαπιστώνεται εμφαντικά στην καλλιτεχνική παραγωγή της μεσαιωνικής Αθήνας, που από αυτή την εποχή γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση και οι κλασικιστικές αναδρομές είναι πάντοτε παρούσες⁷⁵.

Αυτό το ελληνικό κλασικό πνεύμα του μέτρου και της αρμονίας, της προσαρμογής του αρχιτεκτονήματος στον άνθρωπο, τον οποίον υπηρετεί και επιδιώκει να τον εξυψώσει πνευματικά χαρακτηρίζει και το ναό της Καπνικαρέας. Ο ναός σήμερα μαζί με τα προσκτίσματά του παρέχει στο εσωτερικό την εντύπωση ήρεμης ευρυχωρίας που με την κυριαρχία της καμπύλης γραμμής αγκαλιάζει με οικειότητα τον πιστό, γαληνεύει την ψυχή του και τον κάνει να πλησιάζει με διακριτικότητα τον Θεό, που είναι πάντα συμπαραστάτης του και δεν του προκαλεί δέος. Εξωτερικά το μνημείο αποπνέει αίσθηση χάρης, αρμονίας και ανάλα-

72. Για ανάλογο φαινόμενο κατά τον 5^ο αιώνα βλ. J. Burman, *The Athenian Empress Eudocia*, στο P. Castrén (εκδ.), *Post-Herulian Athens, Aspects of Life and Culture in Athens A.D. 267-529*, Helsinki 1994, σ. 80κ.ε. Α. Karivieri, *The So-called Library of Hadrian and the Tetraconch Church in Athens*, στο ίδιο, σ. 111-112. Ν. Γκιολές, *Η Αθήνα στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Πολεοδομική εξέλιξη*, Αθήνα 2005, σ. 43-44.

73. C. Mango, *Antique Statuary and the Byzantine Beholder*, *Dumbarton Oaks Papers* 17(1963), σ. 69. Πρβλ. H. G. Beck, *Η βυζαντινή χιλιετία*, Αθήνα 1992 (μετάφρ. Δ. Κούρτοβικ), σ. 15κ.ε.

74. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία, Β' 2 (867-1081)*, Αθήνα 1989, σ. 172-173.

75. Πρβλ. Bouras, *Middle Byzantine Athens*, σ. 223κ.ε.

φρης ανάτασης με την κλιμάκωση των μικρών επάλληλων στεγών και την εναλλαγή της ευθείας και της κυρίαρχης καμπύλης γραμμής.

Ο εξωνάρθηκας και το πρόπυλο: Σε ολόκληρο το μήκος της δυτικής πλευράς του νοτίου ναού και του προσαρτημένου παρεκκλησίου της Αγίας Βαρβάρας προστέθηκε στις αρχές του 12^{ου} αιώνα πιθανότερα στενόμακρη ανοικτή στοά με δίλοβα ή μονόλοβα ανοίγματα, που ορίζονται από τοιχοπεσσούς στις άκρες, πεσσούς και αρράβδωτους κίονες στο ενδιάμεσο (εικ. 8, 9)⁷⁶. Η στοά στεγάζεται με τέσσερις δικλινείς στέγες που καλύπτουν ισάριθμους θόλους, εκ των οποίων οι τρεις είναι εγκάρσιες καμάρες και ο δεύτερος από τα νότια σταυροθόλιο. Οι θόλοι υποβαστάζονται από πέντε τόξα, τα οποία δυτικά βάνουν στα κτιστά τμήματα της στοάς, ενώ στην ανατολική πλευρά εδράζονται τα μεν ακραία σε δυο μαρμαρίνους προβόλους, τα δε ενδιάμεσα σε τρεις παραστάδες προσκολλημένες στον αρχικά εξωτερικό δυτικό τοίχο του ναού. Το τελευταίο πιστοποιεί τη μεταγενέστερη του ναού προσθήκη της στοάς. Οι λεπτές αυτές παραστάδες επιστέφονται με επίκρανα, τα οποία αποτελούν τμήματα παλαιοχριστιανικών (5^{ου} αι.) πιθανώς πεσσοκράνων με διάκοσμο από ακανθόφυλλα και λογοειδή φύλλα που πλαισίωναν ένσταυρο μετάλλιο. Άγνωστο πότε η ανοικτή αυτή στοά κλείστηκε με τοίχο στο κάτω μέρος και ναλοστάσια πάνω και έγινε εξωνάρθηκας.

Η προσθήκη της ανοικτής στοάς στον παλαιότερο ναό μπορεί να ενταχθεί μέσα στο γενικότερο αναγεννησιακό πνεύμα της εποχής των Μακεδόνων και των Κομνηνών αυτοκρατόρων, που εντείνεται στην αρχιτεκτονική από το β' μισό του 11^{ου} αιώνα, προσλαμβάνοντας συνάμα μανιεριστική χροιά. Στη συγκεκριμένη περίπτωση τούτο εμφανίζεται με την τάση για αυτοτέλεια των μελών της αρχιτεκτονικής σύνθεσης, κάτι που χαρακτηρίζει και την αρχαία τέχνη. Την χρήση κίονων και παλαιών γλυπτών αρχιτεκτονικών μελών στο εξωτερικό που παρατηρείται με αρκετή έμφαση στη στοά της Καπνικαρέας και θα αποκορυφωθεί αργότερα στο ναό της Γοργοεπηκού⁷⁷. Την υπογράμμιση της οριζόντιας γραμμής, την εμφαντική χρήση οξυκόρυφων αετωμάτων, την συμμετρική και αρμονική διάταξη των ανοιγμάτων. Το ενδιαφέρον, τέλος, για πολύ φροντισμένο εξωτερικό κεραμοπλαστικό διάκοσμο με θέματα εμπνευσμένα από την ελληνική διακοσμητική και τον πλήρη εκφυλισμό των κυρίαρχων από το β' μισό του 10^{ου} αιώνα ανατολικών ψευδοκουφικών κεραμοπλαστικών διακοσμητικών⁷⁸. Όλα προδίδουν έντονη εξωστρέφεια, που προσιδιάζει στην αρχαία τέχνη, αναζήτηση τελειότητας

76. Ευγγρόπουλος, ό.π., σ. 69κ.ε., εικ. 55-57. Megaw, Chronology, σ. 107-108, 112, 118, 120, 129. Νικονάνος, ό.π., σ. 339-340, εικ. 4, 5. σχ. 5. Μπούρας-Μπούρα, ό.π., σ. 49-50, 363-364, 396, 468, εικ. 28, 29, 398, 400.

77. Bouras, Middle Byzantine Athens, εικ. 11.

78. Προβλ. Χ. Μπούρας, Βυζαντινές «ἀναγεννήσεις» καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰῶνος, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 4/5(1966-1969), σ. 262κ.ε.

και εγκατάλειψη σε ένα βαθμό της γραφικής βυζαντινής ακανονιστίας.

Οι ανοικτές στοές στη δυτική κυρίως όψη των ελλαδικών βυζαντινών εκκλησιών είναι, όπως παρατηρεί ο Χ. Μπούρας⁷⁹, ένα νέο τυπολογικό στοιχείο του 12^{ου} αιώνα. Στην Αττική από το 12^ο αιώνα σώζονται δύο ακόμα παραδείγματα με ανάλογη διάρθρωση, της Μονής Δαφνίου και της Μονής του Οσίου Μελετίου⁸⁰. Από αυτά το πλέον εντυπωσιακό, ωραιότερο και ανάλαφρο, που διακρίνεται για την έντονη διακοσμητική διάθεση με σκοπό να αναδείξει την πρόσωση του ναού, είναι αυτό της Καπνικαρέας. Τα δύο άλλα είναι απλούστερα στην πρόσωση καθώς στερούνται παραθύρων και γίνονται πιο βαριά και χρεστικότερα με την προσθήκη ορόφου.

Τα κατώτερα τμήματα των τοιχοπεσών και πεσών της στοάς έχουν κτιστεί με μεγάλους λιθοπλίνθους από αρχαίο οικοδομικό υλικό, όπως συνηθίζεται στα μεσοβυζαντινά χρόνια (εικ. 9). Το ανώτερο τμήμα της στοάς, από τη γένεση των λοβών των ανοιγμάτων είναι κτισμένο με ιδιαίτερα φροντισμένο πλινθοπερίχλειστο σύστημα. Τα κεραμοπλαστικά καλύπτουν με επιδεξιότητα και φροντισμένη συμμετρία τις κάτω από τα τόξα επιφάνειες, όπου είναι δύσκολο να χρησιμοποιηθούν λιθοπλίνθοι, ή κοσμούν τα τεταρτοκυκλικά περύγια που πλαισιώνουν στη βάση τα μονόλοβα παράθυρα των αετωμάτων (εικ. 10, 11).

Τα λίγο υπερυψωμένα τεταρτοκυκλικά περύγια⁸¹, τα οποία με καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα πλαισιώνουν τα μονόλοβα παράθυρα στον εξωνάρθηκα της Καπνικαρέας, βοηθούν στην αρμονική και καλαίσθητη ένταξη των ανοιγμάτων στην αμβλεία γωνία των αετωμάτων. Ημικυκλικά περύγια εκατέρωθεν ανοιγμάτων πρωτοεμφανίζονται στην Αθήνα στο δυτικό αέτωμα της Σώτειρας Λυκοδήμου⁸² ψηλότερα από την ποδιά του ανοίγματος. Το ίδιο συμβαίνει και στη νότια και δυτική κεραία των Αγίων Θεοδώρων στην πλατεία Κλαυθμώνος, όπου όμως τοποθετούνται ψηλότερα σε επαφή με το κεκλιμένο γείσο της στέγης, καλύπτοντας τα εκατέρωθεν του παραθύρου τριγωνικά κενά. Το τεταρτοκυκλικό τύμπανό τους γεμίζει είτε με απλές οπτοπλίνθους, που σχηματίζουν γωνίες, είτε διατάσσονται σε επ'αλληλες οριζόντιες σειρές αντίστοιχα⁸³.

Στον εξωνάρθηκα της Καπνικαρέας τα περύγια τοποθετούνται στην ίδια ευθεία με την ποδιά των παραθύρων⁸⁴ και η εναρμόνιση με τον τριγωνικό χώρο

79. Μπούρας-Μπούρα, ό.π., σ. 363.

80. Στο ίδιο, σ. 114-117, εικ. 110, σ. 232-235, εικ. 262, σ. 363-398.

81. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, σ. 207κ.ε. Megaw, *Chronology*, σ. 126-128. Ί. Κακούρης, 'Ο ναός του αγίου Νικολάου στο Λευκόχωμα Λακωνίας, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 34(1974), Μελέται, σ. 157-159. Βελένης, ό.π., σ. 262κ.ε.

82. Βελένης, ό.π., σ. 265-266, πίν. 87α.

83. Chatzidakis, ό.π., εικ. 24. Megaw, ό.π., σ. 127, πίν. 31.3. Βελένης, ό.π., σ. 266.

84. Βελένης, ό.π., σ. 266, πίν. 87β. Megaw, ό.π., σ. 127-128, πίν. 31.1-2. Chatzidakis, ό.π., εικ. 27. Μπούρας-Μπούρα, ό.π., εικ. 29.

είναι πλήρης. Παρατηρείται όμως εδώ εντονότερη διακοσμητική διάθεση, γιατί καθώς βρίσκονται σε κάποια απόσταση από την κεκλιμένη στέγη, δεν εξυπηρετούν τη δομική ανάγκη της κάλυψης των εκατέρωθεν των παραθύρων τριγωνικών κενών, τα οποία καλύφθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος με οπτοπλίνθους που σχηματίζουν επάλληλες γωνίες, τοποθετούνται κάθετα ή οριζόντια. Με περισσότερη εκζήτηση γεμίζουν εδώ τα τεταρτοκυκλικά τους τύμπανα, είτε με επάλληλες σειρές απλών οπτοπλίνθων είτε με εκφυλισμένα κουφίζοντα συμπλέγματα (εικ. 10).

Μερικά από τα ψευδοκουφικά θυμίζουν αρκετά αυτά του νοτίου ναού (εικ. 7). Παρατηρείται όμως εδώ κάπως πιο προχωρημένη τάση για εκζήτηση, εκκλέρπυση και εκφυλισμό των παλαιότερων παραδοσιακών θεμάτων (εικ. 12). Στα πέντε συμπλέγματα που μοιάζουν περισσότερο με αυτά του ναού προστίθενται εμφανέστερες τριγωνικές ή τετράπλευρες αποφύσεις και εμφανίζονται νέα περίτεχνα σιγμοειδή συμπλέγματα⁸⁵. Το βαθμιδωτό κόσμημα, όμοιο με αυτό του ναού, καταλαμβάνει εδώ μεγαλύτερη έκταση, πάνω από τα δίλοβα ανοίγματα. Στην κορυφή δε των αετωμάτων εμφανίζονται διακοσμητικά κομμένες πλίνθοι, κάτι που συνηθίζεται από το τέλος του 11^{ου} αιώνα. Όλα αυτά, σε συνδυασμό και με τα υπόλοιπα κλασικίζοντα μανιεριστικά στοιχεία που είδαμε, επιτρέπουν μια αρκετά οψιμότερη από το νότιο ναό χρονολόγηση του εξωνάρθηκα, πιθανότερα στις αρχές του 12^{ου} αιώνα.

Στη νότια πλευρά της στοάς προσαρτάται κομψό δικιόνιο πρόπυλο (εικ. 2, 9)⁸⁶. Τα δικιόνια, θολοσκηπή, μπροστά από τις εισόδους μικρών διαστάσεων πρόπυλα με σκοπό την ανάδειξη τους χαρακτηρίζουν την ελλαδική ναοδομία κατά το 12^ο αιώνα⁸⁷. Το πρόπυλο στηρίζεται στη βόρεια πλευρά στο νότιο τόξο της στοάς, το οποίο βρίσκεται λίγο πιο μέσα από το μέτωπο του νοτίου τοίχου του ναού και για αυτό τμήμα των πλαγίων τόξων του καλύπτεται από τον τοίχο που έκλεινε τα εκατέρωθεν της θύρας ανοίγματα της στοάς. Το δυτικό τμήμα του νοτίου τοίχου της στοάς, το οποίο τερματίζεται μισό περίπου μέτρο από την οροφή της στοάς, σχηματίζοντας αναβαθμό, είναι σύγχρονο με τον δυτικό πεσσότοιχο της στοάς. Ανάλογος αναβαθμός υπήρχε και στο βόρειο άκρο του τοίχου της στοάς, όπου σήμερα στηρίζεται το νεότερο μονόλοβο κωδωνοστάσιο. Και εκεί, όπως και στο νότιο άκρο, η στέγη του σημερινού εξωνάρθηκα σταματά λίγο πιο μέσα από το πέρας του τοίχου του παρεκκλησίου.

85. Παβλ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, σ. 138.

86. Βελένης, ό.π., σ. 268σημ.1. Μπούρας-Μπούρα, ό.π., σ. 49-50, 365-366, 411, εικ. 28, 29, 439. Μπούρας, Βυζαντινές «ἀναγεννήσεις», σ. 264 σημ. 98.

87. Μπούρας-Μπούρα, ό.π., σ. 365-366. Για τα μεγάλα και συνθετότερα πρόπυλα βλ. στο ίδιο, σ. 366-367. Ν. Γκιολές, Συμβολή στην ερμηνεία των μικρασιατικών στοιχείων της τέχνης του δεκάτου αιώνα στην Μάνη, *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5(1984-1985), σ. 71κ.ε.

Στην ΝΔ γωνία του κτιρίου παρατηρείται πράγματι πρόβλημα αρμονικής σύνδεσης τριών διαφορετικών κτισμάτων, με αποτέλεσμα τον ακαλαίσθητο αναβαθμό στο ΝΔ άκρο και την απόκρυψη τμημάτων των πλαγίων τόξων του προπύλου (εικ. 8, 9). Αβέβαιο παραμένει αν ανάλογο πρόπυλο υπήρχε και στο βόρειο τοίχο της στοάς και καταστράφηκε μαζί με το βόρειο παρεκκλήσιο. Η ομοιότητα της τοιχοποιίας του προπύλου με αυτήν της στοάς και ο τρόπος με τον οποίον συμπλέκονται οι τοίχοι τους προδίδουν σύγχρονη κατασκευή.

Οι αρράβδωτοι λεπτοί κίονες, τα μικρά τεκτονικά κιονόκρανα (δου αι.) που τους επιστέφουν με αποτμημένο τον δαντελωτό διάκοσμο στο ανώτερο τμήμα και αυτά που χρησιμοποιήθηκαν ως βάσεις είναι spolia. Και μάλλον προέρχονται από παλαιοχριστιανικά κιβώρια. Πάνω στα κιονόκρανα πατούν δυο μαρμαρίνοι πρόβολοι που η μία τους πλευρά είναι πακτωμένη στον νότιο τοίχο της στοάς.

Το πρόπυλο έχει τρία πλίνθινα τοξύλλια, εκ των οποίων το ευρύτερο νότιο είναι ελαφρά πεταλόσχημο, εναρμονιζόμενο έτσι με εκείνο της τοιχισμένης σήμερα νότιας θύρας του ναού. Αντίθετα, το όμοιο πρόπυλο της Αγίας Μονής Αρείας έξω από το Ναύπλιο (1149)⁸⁸ έχει διπλό πώρινο σύμφωνα με τη γενικότερη τάση του 12^ο αιώνα για αντικατάσταση των πλίνθινων τόξων και γείσων με λίθινα. Τούτο, σε συνδυασμό και με τα υπόλοιπα δομικά και μορφολογικά στοιχεία της στοάς, τοποθετεί το πρόπυλο της Καπνικαρέας πριν από αυτό της Αγίας Μονής, στον πρώιμο 12^ο αιώνα. Κάτω από την έντονης κλίσης πενταμερή στέγη που σχηματίζει αετώματα στις τρεις πλευρές υπάρχει πλίνθινο οδοντωτό γείσο. Εσωτερικά η οροφή είναι τυφλή θολωτή.

Περίεργο παραμένει το γεγονός ότι το πρόπυλο τοποθετήθηκε σε στενή πλευρά στοάς και πλαισίωσε μια νέα επιβλητική είσοδο που διαμορφώθηκε εκεί και δεν πλαισίωσε την παρακείμενη παλαιότερη στη νότια πλευρά του ναού. Ίσως η ανοικτή στοά, λίγο χρόνο μετά την αποπεράτωσή της να αποφασίστηκε να κλειστεί για να χρησιμεύσει ως εξωνάρθηκας, χώρος λειτουργικά απαραίτητος στα καθολικά μονών.

Το παρεκκλήσιο της Αγίας Βαρβάρας: Το βόρειο παρεκκλήσιο της Αγίας Βαρβάρας είναι μονόχωρος με τρούλο ναός και στη σημερινή του μορφή (εικ. 1, 3), όπως προδίδει η ιδιαίτερα αμελής τοιχοποιία και ο ακαλαίσθητος τρούλος, που επιχειρεί με πολύ αδεξιότητα να μιμηθεί τον μεσοβυζαντινό του νοτίου ναού, ανήκει στην περίοδο της όψιμης Τουρκοκρατίας ή πιθανότερα στους αμέσως μετά την Απελευθέρωση χρόνους και οπωσδήποτε πριν την υδατογραφία του 1836 που προαναφέραμε, στην οποία δηλώνεται σαφώς. Ίσως η παράδοση, που θέλει

88. Μπούρας-Μπούρα, *Ελληνική ναοδομία*, σ. 81-85, εικ. 70α,ε, 71α, 396, 440.

το παρεκκλήσιο κτίσμα του οπλαρχηγού του 1821 Π. Πρέντζα⁸⁹, να ευσταθεί. Πιθανώς να ισχύει η υπόθεση ότι η καταστροφή του αρχικού παρεκκλησίου προκλήθηκε από βόμβα που θα έπεσε από την Ακρόπολη κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της από τους Τούρκους το 1826-1827, στη διάρκεια του Απελευθερωτικού Αγώνα, όπως συνέβη και με τη Σώτσειρα Λυκοδήμου.

Το παρεκκλήσιο όμως υπήρχε από τον 11^ο αιώνα. Μάλλον αποφασίστηκε το κτίσιμό του λίγο χρόνο μετά την αρχή της οικοδόμησης του νοτίου ναού. Τούτο προδίδουν κατάλοιπα πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας, τα οποία σώζονται αφενός στον ανατολικό τοίχο (εικ. 1, 3, 13) και αφετέρου στον δυτικό. Στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου η τοιχοποιία είναι όμοια με του σταυροειδούς ναού και σε ένα σημείο δένει με αυτόν. Στο κατώτερο σημείο υπάρχει κατακόρυφος αρμός, ύψους 2,35μ., που διαχωρίζει σαφώς τα δύο κτίρια. Από το σημείο αυτό και πάνω οι δόμοι εισχωρούν στον ανατολικό τοίχο του νοτίου ναού. Ο σταυρός που διαμορφώνεται από μεγάλους λιθοπλίνθους χαμηλά είναι διαφορετικός, μικρότερος και με περισσότερη φροντίδα από αυτούς του ναού φτιαγμένος, κάτι που παρατηρείται στο προχωρημένο β' μισό του 11^{ου} αιώνα, όπως στο ναό των Ασωμάτων στο Θησείο⁹⁰.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις μάς επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η αρχική οικοδόμηση του βορείου παρεκκλησίου έγινε συγχρόνως με την ολοκλήρωση του νοτίου ναού. Του νοτίου ναού η οικοδόμηση φαίνεται να διακόπηκε στο ύψος της γένεσης των λοβών των παραθύρων των αψίδων και της κατώτερης οδοντωτής ταινίας που υπάρχει στη νότια πλευρά. Μετά την πάροδο μικρού χρονικού διαστήματος, όταν συνεχίστηκε η ανοικοδόμηση, θα αποφασίστηκε και η προσθήκη του βορείου παρεκκλησίου. Την άποψη αυτή ενισχύει και η διαφορά που παρατηρείται στη σύνθεση των κονιαμάτων. Στα κατώτερα τμήματα του νοτίου ναού το κονίαμα, που αποτελείται από ασβέστη, τριμμένο κεραμίδι και άμμο, είναι χονδροκόκκο, ενώ το ανάλογης σύνθεσης κονίαμα των ανωτέρων τμημάτων του νοτίου ναού και του αρχικού τοίχου του βορείου παρεκκλησίου, που σώζεται, είναι λεπτόκοκκο.

Ο δυτικός τοίχος του παρεκκλησίου μετά την αφαίρεση των επιχρισμάτων μέχρι τη γένεση του τόξου του δυτικού ανοίγματος, σώζεται ολόκληρος και φαίνεται να είναι κτισμένος με το μεσοβυζαντινό πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας, όπως και το σωζόμενο τμήμα της ανατολικής πλευράς.

Η προσθήκη του μονόχωρου παρεκκλησίου πιθανόν να εξυπηρετούσε κοιμητηριακούς σκοπούς, όπως συνέβαινε συχνά στο Βυζάντιο⁹¹.

89. Καμπούρογλου, *Αί παλαιαί Ἀθῆναι*, σ. 244.

90. Στίκας, *Ο ναός τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων*, σ. 117, εικ. 2. Hadji-Minaglou, *ό.π.*, σ. 176, πίν. 2.1.

91. Βλ. G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969, σ. 40 κ.ε. S. Ćurčić, *Architectural Significance of Subsidiary Chapels in*

Το μαρμάρινο τέμπλο: Το σημερινό μαρμάρινο τέμπλο κατασκευάστηκε το 1961/2 και μιμείται το μεσοβυζαντινό, από το οποίο βρέθηκε ένα θωράκιο⁹² και αντικατέστησε ξύλινο ψηλό του 1937-1938⁹³. Στην ίδια εποχή ανάγονται και τα μαρμάρινα ανάγλυφα προσκυνητάρια στους πεσσούς του Ιερού, που πλαισιώνουν τις δυο δεσποτικές εικόνες του Χριστού και της Παναγίας.

Οι τοιχογραφίες και το ψηφιδωτό: Βυζαντινές τοιχογραφίες δεν επισημάνθηκαν στο μνημείο. Η νεοβυζαντινή σημερινή τοιχογράφηση του ναού έγινε στη δεκαετία του Σαραντα. Μεγάλο μέρος ανήκει στον Φώτη Κόντογλου, ο οποίος άρχισε να ζωγραφίζει σε νωπογραφία από την ασίδα το 1942. Είναι το πρώτο του έργο με το οποίο αρχίζει τη δράση του στην Αττική. Το έργο συμπληρώθηκε από μαθητές του⁹⁴ με συνέπεια την αλλαγή του ύφους, της χρωματικής κλίμακας και κατά συνέπεια το αισθητικό αποτέλεσμα ήταν διαφορετικό από αυτό που επιδίωκε ο Κόντογλου, ο οποίος, όπως δείχνουν οι τοιχογραφίες του Βήματος, του τρούλου και του νοτίου τοίχου, προσπάθησε να προσδώσει στο μνημείο το αυστηρό και σοβαρό, ήρεμο, κλασικίζον βυζαντινό ύφος της ζωγραφικής της πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου⁹⁵. Παρατηρούνται όμως αρκετές εκτροπές από το παραδοσιακό υστεροβυζαντινό εικονογραφικό πρόγραμμα, που θέλει να μιμηθεί, και παρεξηγήσεις σε εικονογραφικές λεπτομέρειες, όπως στην Ετοιμασία του Θρόνου στην καμάρα του Βήματος, όπου το βασικό για τη δογματική σημασία του θέματος στοιχείο, ο θρόνος, σύμβολο του Θεού-Πατέρα, λείπει. Στο νόρθηκα και τον εξωνόρθηκα σώζονται λίγες τοιχογραφίες δυτικίζουσας τεχνοτροπίας του όψιμου 19^{ου} αιώνα. Το ψηφιδωτό με την δεξιοκρατούσα Οδηγήτρια στο νότιο πρόπυλο έγινε από την Έλλη Βοΐλα (1908-1989) το 1936 σε σχέδιο του Αγγήνορα Αστεριάδη (1898-1977), που αντιγράφουν ψηφιδωτό του πρώιμου 11^{ου} αιώνα στο Καθολικό της Μονής του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα⁹⁶.

Το σημαντικότερο αυτό βυζαντινό, αθηναϊκό μνημείο απαιτεί τη γρήγορη συμβολή του Κράτους για την στερέωση και συντήρησή του. Το Πανεπιστήμιο μπορεί και επιβάλλεται, αφού ο ναός του ανήκει, να συμβάλει αποτελεσματικά στην διάσωση και ανάδειξή του.

Middle Byzantine Churches, *Journal of the Society of Architectural Historians* 36 (1977), σ. 94κ.ε. R. G. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington, D.C. 1987, σ. 110κ.ε.

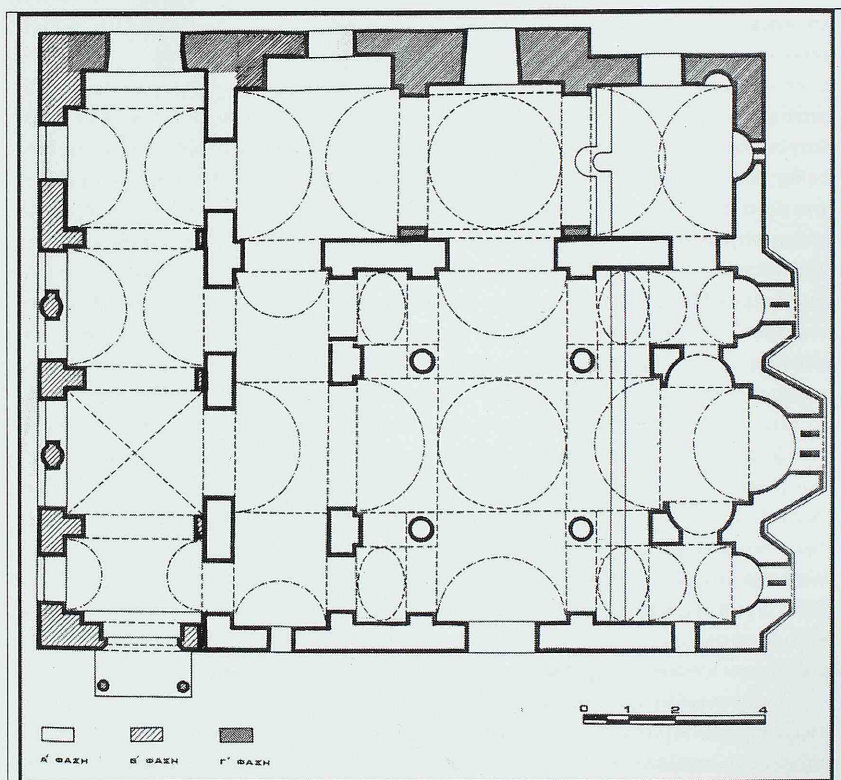
92. Π. Λαζαρίδης, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* (1961-1962), *Χρονικά*, σ. 50, πίν. 52α.

93. Χατζηδάκης, ό.π., εικ. 30. Άλιβιζάτος, ό.π., σ. 177-178, εικ. 12, 13

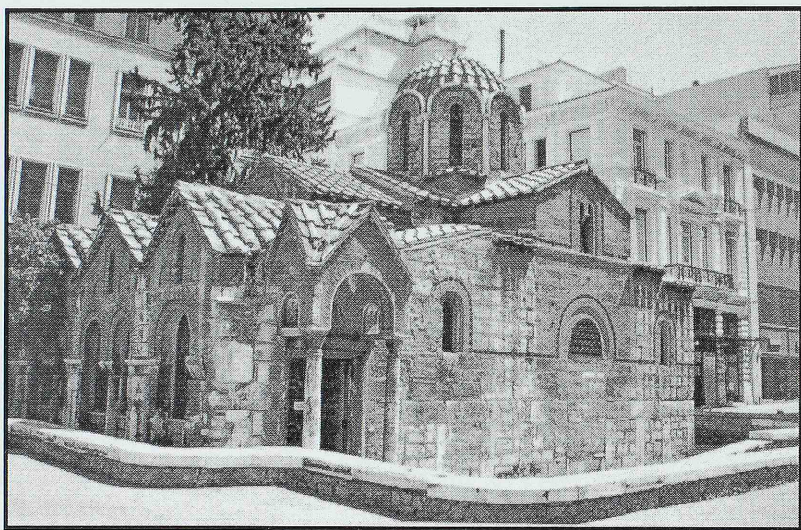
94. Ν. Παπανικολάου, Γ. Καρποντίνης, των οποίων σώζονται επιγραφές στο διακονικό.

95. Ν. Ζίας, *Φώτης Κόντογλου*, Αθήνα 1991, σ. 110-111, 128-129, εικ. 290, 291, 293, 382, 383, 384, 385.

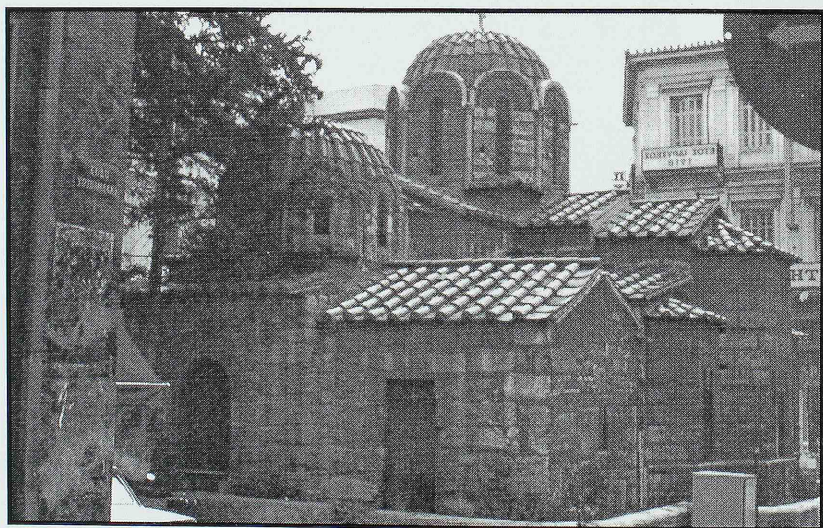
96. Στο ίδιο, σ. 110 σημ. 3. Άλιβιζάτος, ό.π., σ. 177-178. Εσφαλμένα εδώ αναφέρεται ότι το σχέδιο ήταν του ζωγράφου Στεργιάδου (:). Λήμμα: Βοΐλα-Λάσκαρη Έλλη, *Λεξικόν Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι-γλύπτες-χαράκτες*, 16^{ος}-20^{ος} αιώνας, (εκδ. «Μέλισσα»), Αθήνα 1997. Πρβλ. το ψηφιδωτό του Οσίου Λουκά (Ν. Χατζηδάκη, *Όσιος Λουκάς* [Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα, εκδ. «Μέλισσα»], Αθήνα 1996, εικ. 32).

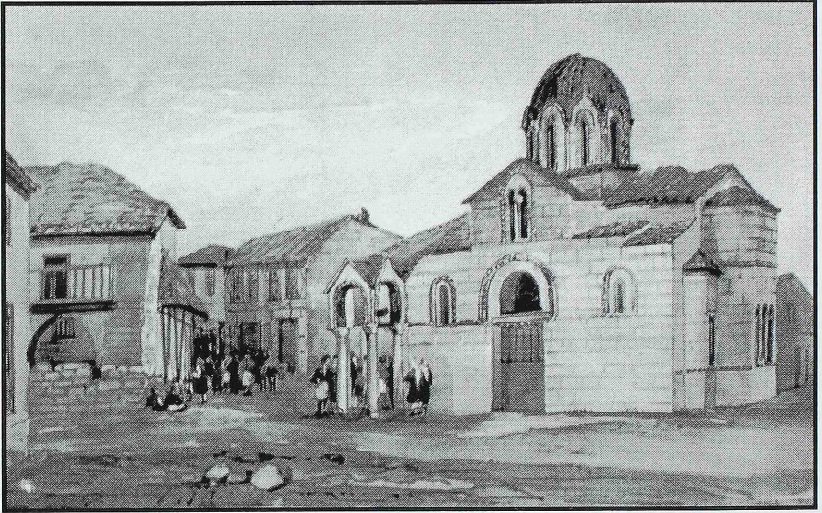
Εικ. 1. Κάτοψη του ναού της Καπνικαρέας (σχ. Αφρ. Πασαλή)

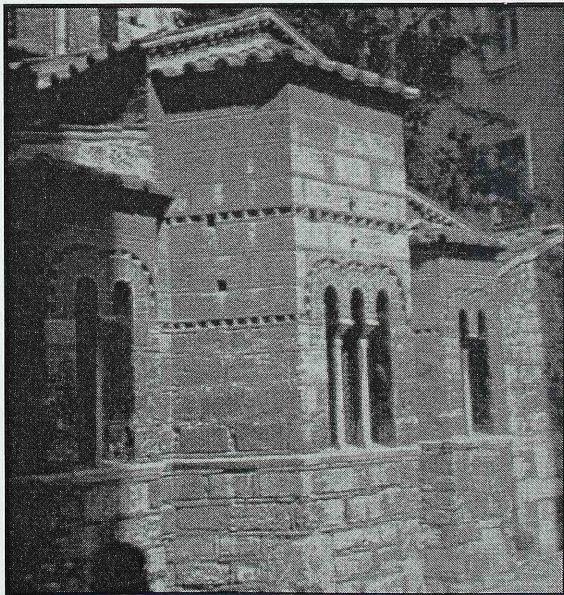
Εικ. 2. Άποψη νοτιοδυτική της Καπνικαρέας.

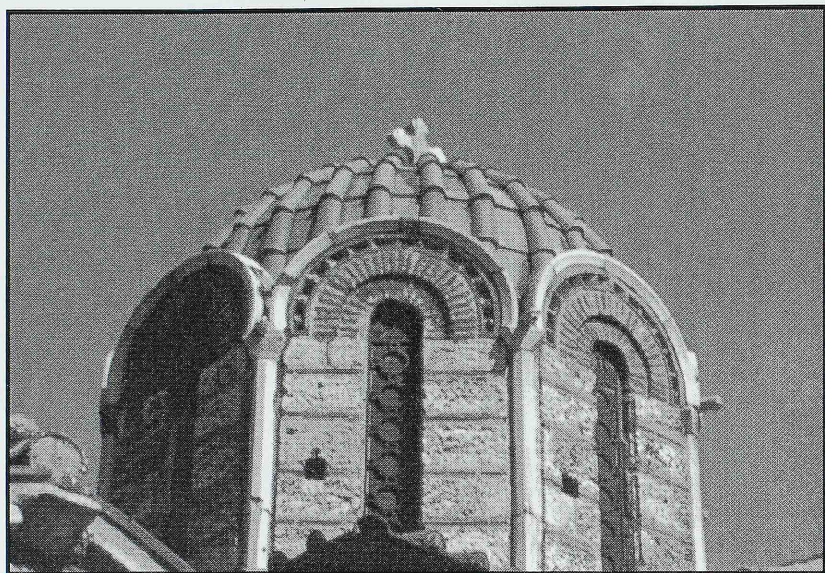
Εικ. 3. Άποψη βορειοανατολική της Καπνικαρέας.

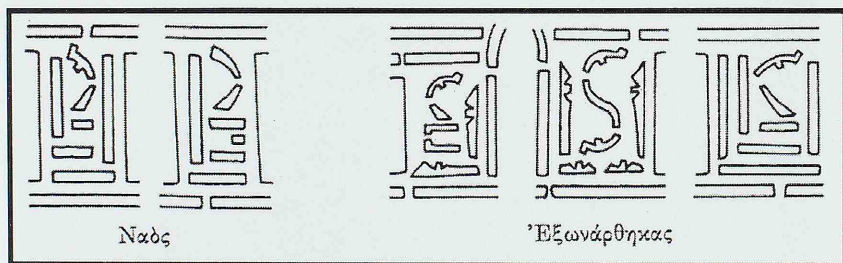
Εικ. 4. Ακουαρέλα του 1836 της Καπνικαρέας. Μουσείον της Πόλεως των Αθηνών (αρ. ευρ. 953).

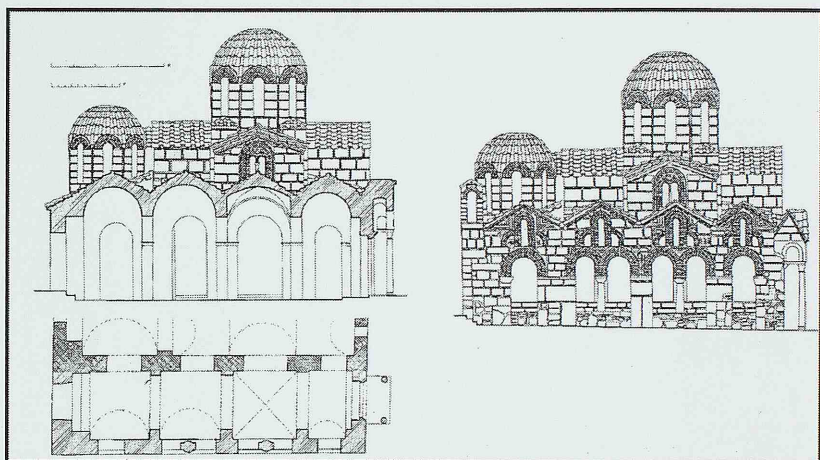
Εικ. 5. Ανατολική άποψη της Καπνικαρέας.

Εικ. 6. Άποψη του τρούλου της Καπνικαρέας από τα ανατολικά.

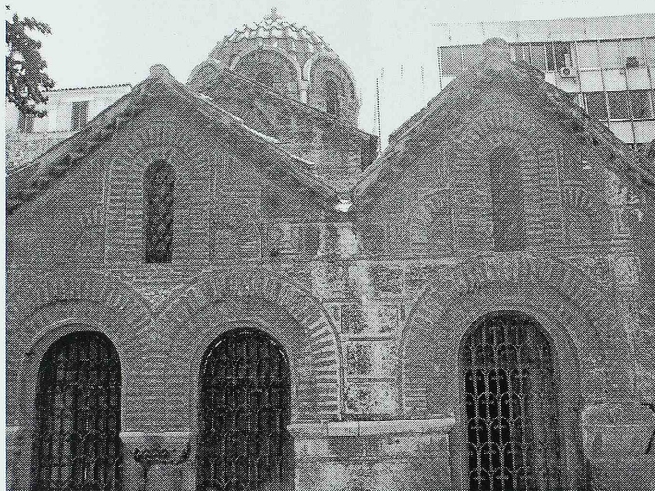
Εικ. 7. Σχέδια ψευδοκουφικών διακοσμητικών της Καπνικαρέας.

Εικ. 8. Σχεδιαστική αποκατάσταση της δυτικής ανοικτής στοάς της Καπνικαρέας. Κάτοψη, τομή κατά πλάτος και δυτική όψη.

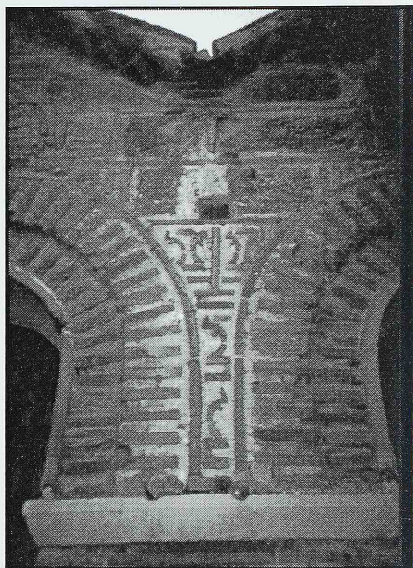
Εικ. 9. Δυτική άποψη της Καπνικαρέας.

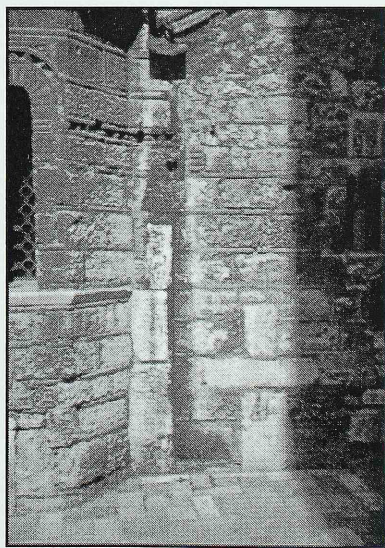
Εικ. 10. Άποψη άνω μέρους του εξωνάρθηκα της Καπνικαρέας.

Εικ. 11. Λεπτομέρεια τοιχοποιίας του εξωνάρθηκα της Καπνικαρέας.

Ειγ. 12. Λεπτομέρεια τοιχοποιίας του εξωνάρθηκα της Καπνικαρέας.

Ειγ. 13. Λεπτομέρεια ανατολικής πλευράς της Καπνικαρέας στο σημείο σύνδεσης του νοτ. ναού και του παρεκκλησίου.